

Procesrollen in groepstherapie

Iedereen die werkt met therapiegroepen in de ggz kent de rol van de zondebok. Na de scholing van de NVGP komen daar andere groepsrollen bij, zoals de deviant of de stille groepsgeenoot. In de praktijkrichtlijnen van de NVGP wordt daarnaast gesproken over rolfixatie en rolvervaging binnen de groepstherapie. Maar waarom wordt een en ander veelal negatief geformuleerd? Zijn er ook positieve groepsrollen en hoe verhouden die zich tot de taak en de groep als geheel? Een aantal visies en theorieën op een rij.

Door Anne-Marie Claassen

Zoals in de praktijkrichtlijnen voor groepsbehandeling in de (geestelijke) gezondheidszorg (2019) wordt gesteld: wij mensen zijn afhankelijk van onze omgeving en hoe spannend het daar is, zal ons gedrag bepalen. Dat gedrag kan op een bepaald moment als een specifieke rol worden gezien.

In een groep ontstaan groepsrollen in eerste instantie vanuit individueel gedrag. Dat individuele gedrag vindt zijn oorsprong in voelen, willen en denken. En wanneer er een groep mensen bij elkaar komt, gebeurt er van alles wat betreft voelen, willen, denken en doen. Auteurs die schrijven over groepsrollen stellen dat deze ontstaan vanuit het bedwingen van allerlei angsten of om te komen tot een functionele samenwerking (de Haas, 2020; Bekker & Loeb, 2019; Remmerswaal, 2015). Het gaat dus om een proces van zowel intentioneel als niet-intentioneel gedrag.

Burlingame en Strauss (2013) hebben het over een *emergent structure* en een *imposed structure* van een groep. 'Imposed' wil zeggen de afgesproken of opgelegde structuur. Emergent wil zeggen 'wat opkomt'. Ze beschrijven de rollen als onderdeel van de opkomende structuur, wat ze zien als een fundamenteel onderdeel van de groepsdynamica.

Het meeste onderzoek is gedaan naar roldifferentiatie en rolfunctioneren binnen teams of groepen studenten of in klaslokalen, waarbij de rol van de leider en de rol van de deelnemers of medewerkers uit elkaar gehaald worden. De groep kan zich verder

ontwikkelen door de zogenoemde roldifferentiatie; mensen nemen verschillende taken in de groep op zich om de groep te kunnen laten functioneren (Hojtink, 2001). Onderzoek naar leiderschapsstijlen op het functioneren van een groep of een team is een tak apart.

Er bestaan binnen het terrein van de groepsdynamica en de sociologie verschillende theorieën over rollen. De Haas (2020) bespreekt er drie, namelijk de functionele roltheorie, de differentiatie-roltheorie en de interactionele roltheorie. In alle drie de theorieën komen belangrijke aspecten over de groepsrollen naar voren.

De functionele roltheorie

Deze theorie gaat ervan uit dat een rol altijd een functie heeft ten opzichte van de groep. In een bedrijf kan dit gaan over een rol in een productieproces. In een therapiegroep gaat het over hoe iemand aan de taak werkt. Meestal is de taak in een groepstherapie om vanuit het hier-en-nu te reflecteren op patronen die aan de ene kant destructief kunnen zijn en aan de andere kant tot verandering kunnen leiden.

De differentiatie-roltheorie

Deze theorie legt meer de nadruk op het verschil in gedrag in de groep. En dat kan leiden tot verschillende rollen in een groep. Dit alles is dan weer gelinkt aan de taak. Mensen zullen dus op een verschillende wijze, mogelijk vanuit persoonlijke voorkeuren of persoonlijkheidsstructuur, met de taak omgaan. En dus verschillen in gedrag en emoties.

De interactionele roltheorie

Deze theorie gaat ervan uit dat een rol in een

groep ontstaat vanuit de interactie tussen het individu en de groep. Er is dus sprake van beïnvloeding vanuit de groepsdynamiek naar het individu en vice versa.

In een review uit 2017 is er sprake van 23 taxonomieën waarbinnen 164 rollen worden beschreven

Het is van belang om deze drie theorieën hier aan te stippen omdat ze weergeven wat de ingrediënten zijn van een groepsrol. Deze ingrediënten zijn het rolgedrag ten aanzien van de taak (functionele roltheorie), de verschillende rollen die er zijn in een groep (differentiatie-roltheorie) en hoe de groep ook een rol kan beïnvloeden (interactionele roltheorie). Onderliggend aan deze termen en dynamieken gaat het over de gewenste affectieve beïnvloeding (actief) in de groep van elkaar vanuit rolgedrag en over de gewenste affectieve verwachting (passief) van mensen ten opzichte van de anderen. Deze dynamieken zullen in dit artikel telkens terugkomen om op deze lijn de verschillende terminologie duidelijk te maken.

De functionele kanten van rollen

Zoals al eerder is gesteld is er veel onderzoek gedaan naar rollen in teams. Iedereen zal bekend zijn met de Belbin-rollen zoals de plant, de brononderzoeker en de groepswerker. Hij gaat duidelijk uit van het differentiatie-principe op teamniveau; een team moet bestaan uit verschillende rollen om te komen tot de gewenste prestaties of output

(Kloppenburg, van de Schoor & Groen, 2014). De rollen zoals Belbin en zijn team hebben beschreven komen voort uit jarenlang onderzoek naar de psychologische diversiteit van mensen in een team. In de testbatterij werden met name persoonlijkheidstesten meegenomen, waaronder ook vragen omtrent persoonlijke waarden en overtuigingen. *'The types of behaviour in which people engage are infinite. But the range of useful behaviours, which make an effective contribution to team performance, is finite. These behaviours are grouped into a set number of related clusters, to which the term Team Role is applied'*, stelt Meredith Belbin op www.belbin.com.

Er is natuurlijk ook commentaar op het principe dat de productiviteit van een team afhangt van de diversiteit van de teamrollen. Het gaat er dan met name over dat het werken in een groep gewoonweg niet zo simpel en lineair is (van Knippenberg en Schippers, 2007).

Al sinds het begin van onderzoek naar sociale systemen zoals groepstherapie en teams is er een hoos aan taxonomieën aan theorieën en rollen. In een review uit 2017 (Driskell et al.) is er sprake van 23 taxonomieën waarbinnen 164 rollen worden beschreven. De onderzoeksgroep vindt veel overlap in de rollen en presenteert een drie-dimensie-

Cluster	1 Teamleider	2 Taakmotivator	3 Machtzoeker	4 Criticus	5 Aandachtzoeker	6 Negatief
Beschrijving	Geeft richting, organiseert en leidt het team naar taakvoltooiing	Treedt op als tweede in bevel of taakmanager om de groep aan te zetten tot actie	Zoekt macht en erkenning door dominantie	Neemt een kritische, foutzoekende of 'advocaat van de duivel'-rol aan	Zoekt aandacht en middelen, maar levert weinig werk	Vertoont negatief affectief gedrag
Taakoriëntatie	Hoog	Gemiddeld	Gemiddeld	Matig/laag	Laag	Laag
Sociale vaardigheden	Gemiddeld	Gemiddeld	Laag	Matig/laag	Gemiddeld	Laag
Dominantie	Hoog	Matig/hoog	Hoog	Gemiddeld	Gemiddeld	Laag
Gedrag	Geeft leiding, brengt orde, roept de groep bijeen, structureert de taak, geeft commando's en organiseert	Zet de groep aan tot actie, stimuleert en motiveert de groep	Doet een beroep op autoriteit of superioriteit, onderbreekt en kleineert anderen, zoekt macht	Spreekt tegen, toont cynisme, beoordeelt anderen	Zoekt aandacht zonder verantwoordelijkheid, zoekt sympathie, uit persoonlijke meningen	Toont spanning, trekt zich terug, klaagt

Tabel 1: Overzicht van rolclusters. Vertaling vanuit het onderzoek van Driskell et al. (2017)

model, genaamd TRIAD; Tracking Roles In and Across Domains. Deze drie dimensies (taakoriëntatie, sociale vaardigheden en dominantie) gaan over zowel de invloedslijnen onderling, namelijk de mate van dominantie en sociabiliteit, als over de invloedslijn van de taak van de groep, namelijk in hoeverre iemand taakgeoriënteerd werk levert. Onderstaande tabel is een samenvatting (clustering) van de rollen in teams en hoe deze die dimensies binnen deze rollen te zien zijn in gedrag.

Ik vind het een belangrijk onderzoek, omdat twee van de drie beschreven dimensies, namelijk dominantie en sociabiliteit, overeenkomen met de invloedslijnen en de principes van de Roos van Leary. Een instrument dat uitgaat van twee fundamentele relationele verlangens: de mate van invloed die we willen hebben op de ander en de mate van nabijheid die we willen tot de ander. Het werk van Benne en Sheats (1948) komt, ook in bovenstaande review (Driskell et al., 2017), het meest naar voren wanneer het gaat om positief geformuleerde groepsrollen. Hun werk omtrent groepsdynamica werd vooral gedaan door observaties en stamt uit de jaren veertig. Zij hebben de 26 groepsrollen die zij hebben ontdekt en beschreven onderverdeeld in drie vormen van rollen: de taakrol, de persoonlijke of sociale rollen en de disfunctionele of individualistische rollen.

Taakrollen

Dit zijn de rollen die naar voren komen wanneer de groep een duidelijke taak heeft, bijvoorbeeld in teams als het gaat om uitkomsten of productie. Het gaat hierbij dus om mensen die vanuit de taakrol de uitput faciliteren en tot een goed resultaat brengen.

Persoonlijke en/of sociale rollen

Dit zijn de rollen die gericht zijn op het bouwen en ontwikkelen van de groep. Remmerswaal (2015) noemt deze rollen procesrollen. Ze zijn erop gericht om een goede en harmonieuze werkrelatie te scheppen en te onderhouden. Het groepsklimaat veilig en goed houden is dan de taak. Dit zijn de rollen die positief zijn geformuleerd.

Disfunctionele en/of individualistische rollen

Dit zijn de rollen waarbinnen mensen opgaan voor hun eigen belang of ook daadwerkelijk het groepsproces en groepstaak ondermijnen of blokkeren.

In een schematherapiegroep voor mensen met persoonlijkheidsproblematiek is de taak om in het hier-en-nu te reflecteren op gevoelens en emoties die er in de groep spelen. De schematherapeuten gaan ervan uit dat zich patronen – schema's – zullen aandienen die de binnenwereld van de cliënt zullen typeren. Het betreft een open groep en in deze sessie start er een nieuw groepslid. Na de kennismaking blijft het, net als in de voorgaande sessies, lang stil. De schematherapeuten hadden deze stilte al besproken met elkaar en geconcludeerd dat er veel mensen met vermijding of het schema Emotionele Geremdheid in de groep zitten. Ook het nieuwe groepslid had een hoge score op dit schema. Er was een tweedeling in de groep merkbaar tussen de stille groepsleden en de groepsleden die wat vaker aan het woord waren. De schematherapeuten wilden dit keer niet het groepslid uitnodigen die de rol had van de stiltEDOORbreker en soms de hele sessie vulde met zijn verhaal. Maar ze voelden ook aan dat de stille sfeer in de groep niet het beoogde veranderingsproces bevorderde, maar juist de schema's leek te bevestigen.

Persoonlijke en/of sociale rollen van Benne en Sheats

Interpersoonlijke relaties zijn belangrijk als motor binnen een team of groep en beïnvloeden het succesvol functioneren. Deze rollen dragen bij aan het positieve functioneren van een groep.

Persoonlijke en/of sociale rollen	Beschrijving
Aanmoediger	Moedigt teamleden aan en motiveert hen op een natuurlijke wijze.
Harmoniseerder	Probeert conflicten te vermijden en de harmonie te bewaren.
Compromiszoeker	Zoekt naar tussenoplossingen bij meningsverschillen.
Poortwachter/versneller	Regelt de communicatiestroom en zorgt dat iedereen aan bod komt.
Waarnemer/commentator	Observeert de groep en geeft feedback.
Volger	Luistert en accepteert beslissingen zonder veel inbreng.

Remmerswaal beschrijft daarnaast nog een vierde groep van rollen vanuit de 26 rollen van Benne & Sheats (1948), een groep waarin hij een aantal taak- en procesrollen bij elkaar zet. Zowel hij als Willem de Haas maakt in dit overzicht van groepsrollen geen onderscheid tussen rollen in een team of groep en rollen in een therapiegroep. Deze opsomming vanuit veelal het Functionalisme past dus meer bij groepen zoals schoolklassen, teams en grote groepen in maatschappelijke bewegingen. In therapiegroepen is er geen focus op een taak waarmee voor output gezorgd moet worden. Hoijtink (2001) schrijft wel over rollen in een therapiegroep en de taak van de groepstherapeut. 'Rollen zijn daarom zo interessant omdat zij enerzijds iets zeggen over allerlei kwesties die in een groep spelen en anderzijds iets laten zien van de persoonlijkheid van de groepsleden' (p. 134). De taak van de groepstherapeut is om de groepsdynamiek veilig te reguleren zodat rollen flexibel zijn en blijven, en om te

snappen waarom bepaalde individuele problematiek tot een bepaalde rolbezetting leidt. De Haas (2020) noemt dit de dubbele dynamiek; een rol en rolgedrag moet altijd begrepen worden vanuit zowel de individuele problematiek als vanuit de groepsdynamiek. *'Roles have been defined as institutionalized sets of expectations, relationships, and behaviors that ensure stable and predictable social interactions'* (Stryker & Statham, 1985, uit Driskell et al., 2017).

De taak in een therapiegroep sluit het beste aan bij de taak die de rollen van persoonlijke of sociale rollen van Benne en Sheats beschrijven. Deze rollen zijn meer naar de groep als geheel gericht en zorgen voor een proces dat nodig is voor veiligheid en verbondenheid om individuele doelen te kunnen behalen. In de meer functionele beschrijvingen van de rollen, zoals de taakrollen, lijkt er geen plek voor de verandering of proces. Dus gaat het in een therapiegroep, naar mijn mening, meer over procesrollen. Een

therapiegroep is bij uitstek de plek om te experimenteren met nieuw gedrag. De groep fungeert als een plek om nieuw rolgedrag uit te proberen.

Persoonlijkheid en groepsrollen

Je zou verwachten dat er een duidelijk verband is tussen persoonlijkheidstrekken en rolgedrag. Onderzoek binnen de fundamentele roltheorie wijst echter uit dat er niet altijd een lineair verband is. Er is vanuit onderzoek naar de *big five* persoonlijkheidstrekken naar voren gekomen dat er wel trekken zijn die specifiek rolgedrag laten zien. Zo is er een duidelijke link naar het gegeven dat extraverte personen vaker leidinggevende en communicatieve rollen op zich nemen, omdat ze makkelijker het initiatief nemen en anderen motiveren (Fenech et al., 2022). Vriendelijkheid (*agreeableness*) speelt een grote rol in samenwerking; mensen die hoog scoren op deze eigenschap worden vaak de

Je zou verwachten dat er een duidelijk verband is tussen persoonlijkheidstrekken en rolgedrag

bemiddelaar of teamspeler, vooral in onzekere situaties waarin harmonie belangrijk is (Lim et al., 2022). Daarnaast blijkt dat consciëntieuze individuen vaak de structuur bewaken en organisatorische taken op zich nemen, simpelweg omdat ze van nature gestructureerd en betrouwbaar zijn (Battistoni & Fronzetti Colladon, 2021). Emotionele stabiliteit (laag neuroticisme) hangt samen met

het vermogen om in stressvolle of chaotische situaties een kalme en stabiele factor te blijven (Battistoni & Fronzetti Colladon, 2021). Tot slot nemen mensen die hoog scoren op openheid voor ervaringen vaker de rol van innovator of creatieve denker op zich, wat logisch is gezien hun nieuwsgierigheid en neiging om buiten de gebaande paden te denken (Fenech et al., 2022). Hoewel persoonlijkheidstrekken wel wat kunnen voorspellen, blijven mensen ook afhankelijk van de context en is groepsdynamiek altijd aanwezig als het gaat om groepsrollen

De interactionele roltheorie

Een van de invloedrijkste theorieën op het gebied van rollen is de sociale interactietheorie, ook wel Social Interaction Systems Theory genoemd, ontwikkeld door Robert Bales (in: Hoijtink, 2001). Bales werkte bij de afdeling Social Relations van Harvard University en richtte zich op het ontwikkelen van een integratief raamwerk binnen de sociale psychologie. Dit raamwerk moest niet alleen inzicht geven in het sociale interactieproces zelf, maar ook in de onderliggende waarden en betekenissen binnen interacties. Dit leidde tot de ontwikkeling van Systematic Multiple Level Observation of Groups (SYMLOG). Dit model richt zich op de structurele kenmerken van interactie en maakt het mogelijk om patronen en verbanden tussen menselijke interacties te identificeren op een systematische manier. Je kunt het beschouwen als een grote database voor alle kennis over groepen en teams. Binnen het onderzoek dat voorafging aan de publicatie van de sociale interactietheorie werd gekeken naar de fundamentele grenzen van groepsinteractie en communicatieve

processen. Net als bij andere taxonomieën binnen groepsdynamiek, zoals het eerder beschreven TRIAD, wordt binnen SYMLOG gewerkt met dimensies die interacties structureren. In dit geval richt het model zich op drie fundamentele assen: dominantie versus onderdanigheid, vriendelijkheid versus vijandigheid en taakgerichtheid versus emotionele expressie. Deze dimensies vertonen overlap met bestaande concepten binnen de sociale psychologie, zoals de Roos van Leary, waarin relationele dynamieken worden beschreven aan de hand van invloed en nabijheid in interacties.

Robert Freed Bales ontwikkelde zowel Interaction Process Analysis (IPA) als Systematic Multiple Level Observation of Groups (SYMLOG). Waar IPA vooral gericht was op het in kaart brengen van interacties binnen kleine groepen, gaat SYMLOG een stap verder en biedt het een meer gelaagde en diepgaande kijk op groepsdynamiek. In feite is SYMLOG een verfijning en uitbreiding van IPA, waarbij interactie niet alleen wordt geobserveerd, maar ook wordt geplaatst binnen bredere gedragsdimensies en onderliggende waarden. IPA werkte met twaalf categorieën die interacties binnen een groep onderverdeelden in taakgericht en sociaal-emotioneel gedrag. Het was vooral een manier om groepsprocessen op een gestructureerde manier te observeren. SYMLOG gaat verder en voegt drie dimensies toe aan de analyse op basis van drie belangrijke vragen:

1. Wie neemt de leiding en wie volgt? (dominantie vs. onderdanigheid)
2. Wie is empathisch en wie is er wantrouwend? (vriendelijkheid vs. vijandigheid)
3. Wie is taakgericht en wie richt zich meer op emoties? (taakgerichtheid vs. emotionele expressie)

Door deze drie dimensies in kaart te brengen kun je een groep beter begrijpen op het gebied van samenwerking en kun je zien waar spanningen zitten en hoe de groepsdynamiek verbeterd kan worden. Helaas is de dataset niet vrij beschikbaar; je moet lid worden van de SYMLOG Consulting Group en dat maakt het gebruik van deze data dus wat ondoordringelijk.

De interactionele roltheorie laat dus zien dat sociale rollen geen vaste structuren zijn, maar juist dynamisch en afhankelijk van de interacties tussen mensen. Dit betekent dat gedrag niet simpelweg voortkomt uit vooraf bepaalde rolpatronen, maar gevormd wordt door de sociale context en de manier waarop mensen op elkaar reageren. Dit verklaart waarom iemand zich in de ene situatie anders gedraagt dan in de andere.

Binnen deze theorie speelt het leerproces een grote rol: mensen nemen niet alleen hun sociale rol aan, maar worden er ook in gevormd door de verwachtingen die eraan gekoppeld zijn. Dit werkt twee kanten op: enerzijds beïnvloeden individuen actief hoe een rol wordt ingevuld, anderzijds worden ze zelf beïnvloed door de groep en de sociale omgeving waarin ze zich bevinden.

Het Symbolisch Interactionisme wordt vaak als een onderdeel van de interactionele roltheorie genoemd. In het Symbolisch Interactionisme wordt benadrukt dat sociale betekenis ontstaat in interactie, en dat mensen hun gedrag en rol steeds opnieuw definiëren op basis van hun sociale ervaringen (Husin et al., 2021). Dit perspectief helpt om menselijk rolgedrag niet als star of eenduidig te zien, maar als iets wat continu in beweging is en zich aanpast aan de sociale dynamiek en de context. En dus te beïnvloeden in een therapie zoals een groepstherapie.

Belemmerende rollen

Een groepstherapeut zal zich bewust moeten zijn van de structurelementen van een groep (de Haas, 2020; van der Veer & Claassen, 2019) waar de rollen in een groep onderdeel van zijn. Cliënten komen voor hun individuele problematiek naar een therapeut. Wanneer er dan een groepstherapie wordt voorgesteld is er vaak weerstand. Daarnaast zijn mensen in het begin van de groep gepreoccupeerd met hun eigen psychische problemen (Hojtink, 2007). Zij reageren dan vanuit hun eigen vaste patronen zoals ze altijd gewend zijn te reageren in een groep. Hoijtink noemt het een fundamentele attributiefout wanneer mensen verwachten dat dit rolgedrag zo zal blijven en dat er op dit gedrag geanticipeerd wordt in de groep. De attributiefout zit hem erin dat mensen de invloed van de omgeving onderschatten.

De groepstherapeut heeft dan de taak om deze onderschatting van de invloed vanuit de groep op te lossen door cohesiebevorderende interventies.

Wanneer deze uitblijven, zal de groep kunnen vastlopen en kan er sprake zijn van rolfixatie of *role-lock*, een term die wordt gebruikt wanneer een groepslid verstrikt raakt in een rol en de groep als geheel niet meer kan toekomen aan de therapietaak van reflectie en emotioneel leren (Sills, 2003). De term *role-lock* gaat in de literatuur vergezeld van de term projectieve identificatie (Motherwell & Shay, 2014). Voor meer achtergrond wat betreft projectieve identificatie verwijs ik naar een eerder artikel in *PsyXpert en Groepen* (van der Veer & Claassen, 2019). De groep loopt vast doordat het focale conflict niet op een gezonde manier wordt opgelost en via de individuele problematiek van

een groepslid wordt 'uitgeleefd' of vermeden. Yalom en Leszcz (2020) noemen een aantal probleemgroepsleden en de effecten die zij hebben op de groep. Zij noemen bijvoorbeeld de monopolist, de stille cliënt, de saaie cliënt en de hulpafwijzende klager. Ze vinden dat met name de karakterpathologie in deze rollen de grootste zorg zal moeten zijn voor de groepstherapeut.

In de praktijkrichtlijnen hebben De Haan en Pol (2019) een aantal belemmerende rollen op een rij gezet, inclusief wat je als groepstherapeut kunt doen om rolfixatie of *role-lock* te voorkomen (zie tabel 2). Daarbij is het belangrijk dat de groepstherapeut oog heeft voor het groepsconflict en wat daarbij aan onderliggende angsten en wensen een rol kan spelen in het vastlopen van een groep.

In de schematherapie ligt de nadruk op de individuele maladaptieve schema's die mensen hebben ontwikkeld (Young & Klosko, 2006). Deze schema's kunnen ook onrealistische verwachtingen van anderen creëren, wat de manier waarop mensen zich in relaties gedragen en de manier waarop ze anderen benaderen kan beïnvloeden. Het gedrag van vermijding, overcompensatie of overgave kan deze verwachtingen een *self-fulfilling prophecy* maken. De problemen die mensen ervaren van deze schema's wordt dan een interpersoonlijk probleem (in plaats van intrapersoonlijk). De therapie richt zich op het aanpassen van deze schema's en het leren van nieuwe manieren van interpersoonlijke interactie en verwachtingen.

In de voorgaande sessies was er vaak een stilte in de schematherapiegroep die niet altijd ten goede kwam aan de therapie. Deze stilte wordt geassocieerd met vermijdingsgedrag en het

Rol	Functie	Context	Risico	Aanpak
Zondebok	Kanaliseren van spanning (angst en agressie)	Angstige en onzekere groep	Diskwalificering, uitstoting, hernieuwd slachtoffer	Zondebok is vaak angstig erbij te gaan horen; vertrouwd met de zondebokrol. Bespreken functie van het kanaliseren van woede/verdriet van andere groepsleden
Overheersend en/of oorlogszuchtig groepslid	Afschermen eigen kwetsbaarheid	Groep wordt overweldigd, valt stil	Onveilige sfeer, groepsleden haken af	Inhoud omarmen maar breedvoerigheid, toon en emotie begrenzen: je punt is duidelijk, laat het hier maar even bij. Wat je vertelt is duidelijk, maar probeer het eens gewoon te zeggen, zonder die heftigheid
Grappenmaker	Zorgt voor wat luchtigheid, voor een goede sfeer	Vermijdende groep	Ondermijning doelstellingen en serieuze karakter van de groep	Zoveel de positieve kant als de vermijdende kant benoemen, met (gepaste) waardering
Behulpzaam groepslid	Spanningsreductie	Groep die behoefte heeft aan verzorging	Belemmering zelfstandigheid en autonomie van andere groepsleden	Begrenzen, maakt onnodig afhankelijk. Het groepslid dat onmiddellijk te hulp schiet met een zakdoekje: laat dat maar even, huilen (bij verdriet) mag
Dwarsligger	Benoemen van de keerzijde	Groep die verschillen lastig vindt	Conflict, strijd	Inhoud omarmen, kwaliteit van dwarsligger benutten
Bliksemafleider	Spanningsreductie	Angstige en onzekere groep	Agressie gaat naar roldrager	Bespreken van functie van bliksemafleider voor de groep
Zwijger	Angstig groepslid	Groep kan ervaren worden als bedreigend	Drop-out	Vriendelijk uitnodigen tegen einde van de groep (zodat iemand niet te lang centraal staat)
Narcistisch groepslid	Maakt groep tot verlengstuk van eigen grootheid	Groep kan ervaren worden als bedreigend	Groep kan ervaren worden als agressor	Prijzen, uitnodigen tot zelfreflectie. Licht narcisme kan in de groep, bij ernstig narcisme sluit individuele behandeling vaak beter aan
Afwezig groepslid	Tast stabiliteit van de groep aan	De groep dient veilige basis te zijn	Fragmentatie, 'duiventil'	Direct bespreken, positieve normregulering
Wantrouwend groepslid	Afstand houden	Groep kan ervaren worden als bedreigend	Hoge spanning in groep, dropout	Veiligheid van de groep checken, selectie/diagnostiek, ervaringen in voorgeschieden is valideren

Tabel 2: Overzicht van belemmerende rollen, met functie en aanpak

schema Emotionele Geremdheid bij meerdere groepsleden. Er is een merkbare tweedeling ontstaan tussen de stille leden en de groepsleden die zich gemakkelijker uiten. De therapeuten zijn zich ervan bewust dat deze stiltes niet bijdragen aan het gewenste therapieproces, omdat ze de bestaande maladaptieve schema's kunnen versterken en het meest actieve groepslid steeds weer in hetzelfde eigen verhaal terecht komt. De oefeningen om de Bestraffende ouder weg te sturen lijken niet te lukken omdat er dan stemverheffing gevraagd wordt van de cliënten.

De therapeuten beginnen deze sessie door de stilte expliciet te benoemen. Ze vragen de groep om zich bewust te worden van de gevoelens die de stilte oproept en of er iets in hen naar boven komt tijdens deze momenten.

Wanneer het meest actieve groepslid wil gaan spreken, richten ze zich vriendelijk tot hem met de vraag wat er in hem gebeurt als de stilte wat langer aanhoudt. Vervolgens vragen ze de groep om in het hier-en-nu te reflecteren op hoe de stilte voor hen is. Wat gebeurt er intern als ze niet durven te spreken? Voelen ze zich ongemakkelijk? Voelen ze zich geremd?

Er ontstaat in de groep vervolgens een moment van rondkijken naar elkaar. Een van de therapeuten noemt het schema Emotionele Geremdheid; een aantal groepsleden heeft geleerd dat het uiten van emoties gevaarlijk kan zijn. De therapeut noemt de naam van een stil groepslid, maakt contact met haar en zegt dat ze weet dat zij vroeger als kind werd doodgezwegen door haar moeder als die haar als lastig ervoer. Zo benoemen ze bij nog drie andere groepsleden de achtergrond van het schema en maken ze cohesiebevorderende opmerkingen zoals het suggereren van herkenning bij elkaar. Vervolgens roept een van de therapeuten een empathische confrontatie

op waarbij het doorbreken van het schema belangrijk is, omdat er anders niet goed aan de taak gewerkt kan worden van reflectie en sociaal leren en mensen in een destructief patroon blijven zitten van isolement en depressie.

Doordat er herkenning is vanuit het levensverhaal en hoe het schema is ontstaan, lukt het de groepstherapeuten om met een aantal interventies het gesprek over de pijn van vroeger op gang te krijgen. Uitleg over waarom emoties belangrijk zijn om het anders te gaan doen, zorgt ervoor dat aan het einde van deze sessie mensen tevreden terugkijken. Er lijkt een angst te zijn doorbroken.

Groepstherapie en procesrollen

Omdat het meeste onderzoek naar groepsrollen gaat over de functionele rollen in teams of leerling- of studentengroepen en niet over de procesrollen, waarbij het gaat om de interactie, zijn de termen niet altijd bruikbaar in de praktijk van de groepstherapeut. Door de eerder genoemde functionele rollen te gebruiken in een groepssessie is er dus kans op de rolfixatie of role-lock. En dan

*Het is een structurelement
dat spontaan ontstaat en
dat je niet vooraf kunt
afspreken met elkaar*

stagneert de groepsdynamiek en het therapeutische potentieel van verandering van patronen of gedrag. Er kan dan geen nieuwe betekenis komen bij die sociale interactie in de groepstherapie, zoals binnen het symbo-

lisch interactionisme (interactionele roltheorie) wordt beoogd. 'Kenmerkend voor rollen is niet het typetje dat ontstaat, maar de dynamiek die leidt tot een inperking van gedragsmogelijkheden waardoor iemand steeds minder interactionele bewegingsruimte overhoudt' (Hojtink 2001, p. 105). De Haas (2022) noemt het rolgedrag 'dankbaar materiaal' om in de groepstherapie voor mensen met persoonlijkheidsstoornissen te gebruiken om inzicht in het eigen gedrag en patronen te krijgen. In de praktijkrichtlijnen van de NVGP wordt gesteld dat er eerst naar de groepsdynamiek gekeken moet worden als verklaring voor het vastlopen in rolgedrag. In tweede instantie kan er gekeken worden of het rolgedrag verklaard kan worden vanuit de levensgeschiedenis van de cliënt (Bekker & Loeb, 2019). Het gaat om de eerder genoemde dubbele dynamiek (de Haas, 2020).

Zelf zou ik eerder willen spreken van een 'dynamisch circumplexmodel' in de therapiegroep, waarbinnen je de procesrollen kan gebruiken om tot verandering te komen, zowel interpersoonlijk als intrapersoonlijk. Het gaat over een complex interactief proces waarbinnen verwachtingen en gedragingen zich op een passieve of actieve wijze opvolgen gedurende de therapie.

Remmerswaal heeft het over procesrollen wanneer iemand in de groep de volgende gedragingen laat zien: aanmoedigen, de weg bereiden, regels en procedures formuleren, volgen en het groepsgevoel onder woorden. Deze komen grotendeels overeen met de persoonlijke of sociale rollen van Benne & Sheats zoals eerder beschreven in dit artikel. Hoijtink (2001) heeft het over formele (cliënt en therapeut) en informele rollen, over openlijke (functionele) en verborgen rollen.

Met name informele en verborgen rollen geven de groepstherapeut een bril om naar de groepsrollen binnen de groepsdynamiek te kijken. Ook benoemt hij de complementaire en polariserende rollen in een groep. Een voorbeeld zijn de mannelijke en vrouwelijke groepsleden of de stille versus de luidruchtige groepsleden, of groepsleden die net zijn gestart in de groep versus de oudgedienden. Dit zijn duidingen waar de cliëntengroep soms zelf mee naar voren kan komen. Hier gaat het vaak om een uiting van een groepsnorm waar men last van kan hebben, zoals dat de mensen die het hardst schreeuwen de meeste aandacht krijgen. Wat ook zo is.

Conclusie

Er is weinig tot geen specifiek onderzoek gedaan naar procesrollen in groepstherapie. Het meeste onderzoek is gedaan binnen de functionele en differentiatie roltheorie binnen teams en schoolklassen. Rollen binnen groepstherapie zijn een dynamisch geheel waarbij de geschiedenis van een cliënt een rol speelt en de groepsdynamiek een werking heeft op welk rolgedrag iemand laat zien. Dat maakt dat het een lastig structurelement van de therapiegroep is. Het is een structurelement dat ontstaat en dat je niet vooraf kan afspreken met elkaar. Sterker nog, het duiden van een specifieke groepsrol kan de cliënt de ruimte ontnemen om via de groep tot andere gedrag te komen. Nieuw gedrag ontstaat alleen wanneer er een veilig groepsklimaat is waarbij in de groep met de rollen en verschillend rolgedrag gestoeid kan worden. Zodat de interne sociale verwachtingen (patronen of schema's) aangepast kunnen worden aan de veranderende omgeving en het rolgedrag in de groep. ■

Anne-Marie Claassen is psychotherapeut/programmamanager bij De Boerhaven (Mediant) in Hengelo.

Refereren aan:

.....

Claassen, A.-M. (2025). Procesrollen in groepstherapie. *Groepen. Tijdschrift voor groepsdynamica & groepspsychotherapie*, 20(2), p. 25-37.

Literatuur

.....

Battistoni, E. & Fronzetti Colladon, A. (2021). *Personality correlates of key roles in informal advice networks*. arXiv:2105.07740.

Bekker, M. & Loeb, E. (2019). Groepsprocessen en groepsdynamiek. In *Praktijkrichtlijnen NVGP* (p. 57-71). Utrecht: NVGP.

Burlingame, G.M., Strauss B. & Joyce A.S. (2013). Change mechanisms and effectiveness of small-group treatments. In M.J. Lambert (ed.). *Bergin and Garfield's handbook of psychotherapy and behaviour*, 6th ed., p. 640-689.

Benne, K.D. & Sheats, P. (1948). Functional roles of group members. *Journal of Social Issues*, 4(2), p. 41-49.

Claassen, A.-M. & Van der Veer, C.W.M. van der (2019). Projectieve identificatie in groepen; een therapeutisch potentieel. *PsyXpert*, 5(4), p. 23-32.

Driskell, T. Driskell, J.E., Burke, S. & Salas, E. (2017). Team roles: A review and integration. *Small Group Research*, 48(4).

Fenech, K., Fodor, Á., Bergeron, S.P., Saboundji, R.R., Oertel, C. & Lörincz, A. (2022). *Perceived personality state estimation in dyadic and small group interaction with deep learning methods*. arXiv:2211.04979.

Haan, C. de & Pol, S. (2019). Destructieve groepsprocessen en negatieve effecten van groepsbehandeling. In *Praktijkrichtlijnen NVGP* (p. 106-119). Utrecht: NVGP.

Husin, S.S., Ab Rahman, A.A. & Mukhtar, D. (2021). The symbolic interactionism theory: A systematic literature review of current research. *International Journal of Modern Trends in Social Sciences*, 4(17), p. 113-126.

Haas, W. de (2020). *Groepsbehandeling en teambegeleiding in de zorg: Een praktische handleiding op basis van de groepsdynamica* (2e herziene druk). Amsterdam: Boom.

Haas, W. de (2022). Groepsdynamische processen. In P. Verhagen & A. ter Haar (Red.), *Leerboek groepspsychotherapie* (p. 47-60). Amsterdam: Boom.

Hoijtink T.A.E. (2001). *De kracht van groepen; normen en rollen*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.

Motherwell, L. & Shay, J.J. (Eds.) (2014). *Complex dilemmas in group therapy: Pathways to resolution* (2e editie). New York: Routledge.

Remmerswaal, J. (2015). *Begeleiden van groepen: Groepsdynamica in praktijk* (3e druk). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Rutan, J.S., Stone, W.N. & Shay, L.M. (2018). *Psychodynamic group psychotherapy* (5th ed.). New York: Guilford Press.

Kloppenborg, M., Schoor, J. van de & Groen, R. (2014). *Leve het verschil! Beter samenwerken, beter presteren*. Den Haag: SDU.

Knippenberg, D. en Schippers, M.C. (2007). Work group diversity. *Annual Review of Psychology*, 58(1), p. 515-541.

Lim, S.L., Bentley, P.J., Peterson, R.S., Hu, X. & McLaren, J.P. (2022). *Kill chaos with kindness: Agreeableness improves team performance under uncertainty*. arXiv:2208.04873.

Sills, C. (2003). Role lock: When the whole group plays a game. *Transactional Analysis Journal*, 33(4), p. 282-287.

Yalom, I.D. & Leszcz, M. (2020). *The theory and practice of group psychotherapy* (5th ed.). New York: Basic Books.

Young, J.E. & Klosko, J.S. (2006). *Schematherapie: Een praktijkgerichte benadering*. Amsterdam: Boom.

.....